

O‘ZBEK TILSHUNOSLIGIDA TINISH BELGILAR

Ishmurzayeva Lobar Anvarjon qizi

Guliston davlat universiteti

Lingvistika: o‘zbek tili yo‘nalishi 2-kurs magistranti

<https://doi.org/10.5281/zenodo.7347770>

Annotatsiya. Ushbu maqolada dastlab qo‘llangan punktuatsion belgilar so‘zlarni va jumalarni bir-biridan ajratish uchun qo‘llanilganligi yoritib berilgan. Muayyan til nutqida uning vazifasi, tinish belgilarining turlari, qay o‘rinlarda va qay tartibda qo‘llanilishi haqida so‘z boradi.

Kalit so‘zlar: punktuatsiya, tinish belgilari, aksentema, melodikalar, morfema, diakritik belgi.

Yozuv madaniyatini shakllantirish va takomillashtirishda punktuatsiyaning - tinish belgilarining alohida ahamiyati bor. Tinish belgilari yozuvning boshqa vositalari (harflar, raqamlar, diakritik belgilar) hamda til birliklari (so‘zlar, morfemalar) bilan ko‘rsatish mumkin bo‘lmagan turlicha fikriy munosabatlarni, psixologik va intonatsion holatlarni ifodalashda ham favqulodda muhim ahamiyatga ega. Punktuatsiya tilning sintaktik qurilishi bilan uzviy bog‘liq bo‘lib, yozma nutqni to‘g‘ri, ifodali, aniq bayon qilishda, uning uslubiy ravonligini, tez tushunilishini ta‘minlashda benihoya zaruriy vositadir. Ilmiy manbalarda, o‘quv qo‘llanmalarida tinish belgilarining qo‘llanish usuli va tartibi punktuatsiyaning mantiqiy grammatik, uslubiy va differentsiatsiya (farqlash) tamoyillari asosida belgilanishi ta‘kidlanadi. Bunda mantiqiy-grammatik tamoyil nutqning semantik-grammatik tomonini yozuvda to‘g‘ri ifodalashga qaratilgan bo‘lsa, differentsiatsiya tamoyili asosidagi qoidalar tinish belgilarining qo‘sh holda qo‘llanishidagi tartibni, gapdagi murakkab mazmuni aniqlashtirish kerak bo‘lganda, ulardan foydalanish yo‘llarini belgilab beradi. Uslubiy tamoyil tinish belgilarining qo‘llanishini nutq uslublari asosida belgilashni nazarda tutadi, lekin bu unchalik to‘g‘ri emas, chunki muayyan bir uslubgagina xoslangan tinish belgisi bo‘lmaydi. Zarurat tug‘ilganda, har qanday uslubda ham xohlagan tinish belgisidan foydalanish mumkin. Muayyan tildagi punktuatsiya an‘analarining mustahkamlanishi va takomillashuvida taniqli yozuvchilarning ijodi hamda tinish belgilarining qo‘llanish qoidalarini umumlashtiruvchi va tartibga soluvchi tilshunoslar faoliyati katta ahamiyatga ega.

Hozirgi o‘zbek punktuatsiyasining shakllanishi, rivoji, uning o‘rganilishi Fitrat, S.Ibrohimov, H.G‘oziev, O.Usmonov, G‘.Abdurahmonov, K.Nazarov va boshqa tilshunoslarning nomi bilan bog‘liq. Punktuatsiya masalalari bilan bevosita shug‘ullangan H.G‘oziev («O‘zbek punktuatsiyasining tarixiy taraqqiyoti», 1969, 1979), G‘.Abdurahmonov («Puntuatsiya o‘qitish metodikasi», 1968), K.Nazarov («Tinsh belgilari va yozma nutq», 1974; «O‘zbek tili punktuatsiyasi», 1976)larning asarlari nashr etilganiga ancha yillar bo‘ldi va ulardagi tinsh belgilarining ishlatilishi haqidagi fikr-mulohazalar ham bir qadar o‘zgardi. Buning ustiga, «muallif punktuatsiyasi», ya‘ni muayyan muallif tomonidan tinsh belgilarining amaldagi qoidalarga bo‘ysunmagan, unga rioya qilmagan holda individual qo‘llash holatlari uchraydiki, bu ham keng o‘quvchilar ommasini chalkashtiradi, shubhalantiradi.

Puntuatsiya (lot. punctum – nuqta) – tinsh belgilari tizimi va ulardan foydalanish bo‘yicha ishlab chiqilgan va qat‘iy belgilangan qoidalar majmuasi. Bu termin ikki ma‘noda: tinsh belgilarining ishlatilishi haqidagi qonun-qoidalar majmuyiga va tinsh belgilarining o‘ziga

nisbatan ishlatiladi. Bugungi kunda tinish belgilari fonografemalar tarkibidagi muhim belgilar tizimi (prosodemografema) bo‘lib, yozma nutqning semantik, intonatsion va grammatik bo‘linishining asosi sifatida qo‘llaniladi. Tinish belgilari jumla tarkibidagi so‘zlarning semantik va grammatik munosabatlarini yuzaga chiqarish bilan bir qatorda, fikrni ta’kidlab, ajratib ko‘rsatishga yordam beradi. Tinish belgilarining qo‘llanish o‘rinlarini bilish va ularning funksional imkoniyatlari muallifning o‘z fikrini yozma ravishda to‘g‘ri yetkazishga yordam beradi. Mutolaa davomida bu jarayon yozuv vositasida yetkazilgan emotsional-ekspressiv holatlarni tez va tabiiy anglashga ko‘maklashadi. Zamonaviy o‘zbek tilida qo‘llangan tinish belgilari yozuv bilan uzviy bog‘langan va bir-birini taqozo etadigan semantik va strukturaviy-grammatik asoslarga qurilgan. Tinish belgilari yozma nutqning turli ustsegment bo‘linishlarini aks ettiradi, alohida so‘zlar va so‘z turkumlari o‘rtasidagi mantiqiy-mazmuniy aloqa va munosabatlarni, yozma matn qismlarining turli semantik o‘rinlarini ko‘rsatadi.

Yozuv tarixiga e’tibor qaratilganda, dastlabki qo‘llangan tinish belgilari matndagi jumalarni ajratish, to‘xtash o‘rinlarini belgilash uchungina ishlatilgan. Ular “yozuvdan keyin paydo bo‘lgan va ijtimoiy vazifa ifodalagach, yozuvning tarkibiy qismiga aylangan. Eng qadimgi yozuvlar ko‘proq piktografik yoki logografik (alohida shakllar, belgilar orqali fikr ifodalash) shaklda bo‘lganligi sababli tinish belgilariga ehtiyoj sezilmagan” Dastlabki tinish belgilari yozuv tarkibida semantik va grammatik funksiyalar bajarish uchun qo‘llanmas-da, lekin ma’lum darajada jumalarning intonatsion sifatlarini o‘zida aks ettirgan. O‘z navbatida, tinish belgilarining og‘zaki nutqda namoyon bo‘lishi, albatta, ohang kabi murakkab prosodik hodisa bilan uzviy bog‘liq. Jahon tilshunosligida punktuatsion belgilarning shakllanish tarixi va evolyutsiyasiga nazar tashlanganda, dastlab tinish belgilarining prototiplari sifatida bo‘shliq (interval)lar tanlangan. Xususan, “qadimgi yunonlar antik davrda so‘zlarni bo‘shliqlar bilan ajratib, jumalarning boshini katta harf bilan yozishni qo‘llaganlar”. Tinish belgilari oraliq masofani ifodalashdan tashqari, oddiy belgilar, shuningdek, ba’zi tipografik belgilarni anglash, o‘qish va tushunish, kerakli o‘rinlarda sukut qilish hamda ovoz chiqarib o‘qish kabi so‘zlardagi turli aksentema va melodikalar bilan uyg‘unlashgan.[1]

Hozirgi o‘zbek yozuvida tinish belgilari soni 10 ta: nuqta, so‘roq belgisi undov belgisi, vergul, qavs, tire, ko‘p nuqta, nuqtali vergul, qo‘sh tirnoq. Ularning aksariyati 19-asr 2yarmida ayrim gaz. va toshbosma kitoblarning nashr etilishi bilan paydo bo‘lgan.[2]

Tinish belgilarining qo‘llanish usuliga ko‘ra tasnifi
Qo‘llanish usuliga ko‘ra tinish belgilari quyidagicha guruhlanadi:
Yakka holda qo‘llanuvchilar. Bunga faqat ikki nuqta kiradi.

Yakka va qo‘sh holda qo‘llanuvchilar. Bu tinish belgilari yakka holda (alohida-alohida, mustaqil) qo‘llanishi bilan birga, qo‘sh holatda ham qo‘llana oladi. Tinish belgilari qo‘sh qo‘llanganda ikki va undan ortiq tinish belgisi bir o‘rinda ketma-ket (birgalikda) ishlatiladi. Bular qo‘sh qo‘llanganda:

- a) o‘z shaklini to‘liq saqlaydi (so‘roq+undov tipida: ?!);
- b) o‘z shaklini o‘zgartiradi (qo‘sh tirnoq va qavs kabi);
- d) bir tinish belgisi ikkinchisining hisobiga qisqaradi (vergul va ko‘p nuqta qo‘sh qo‘llanganda, vergul qisqaradi);
- g) bir belgining o‘zi (mas., undov belgisi) takrorlanadi.

Tinish belgilarining tuzilish jihatidan tasnifi.

Tinish belgilari tuzilish jihatidan ikkiga ajraladi:

Bir elementli tinish belgilari: vergul, nuqta, tire.

Ko‘p elementli tinish belgilari:

a) ikki elementli tinish belgilari: ikki nuqta, nuqtali vergul, so‘roq, undov va qavs;

b) uch elementli tinish belgilari: ko‘p nuqta;

d) to‘rt elementli tinish belgilari: qo‘sh tirnoq.

Buni o‘z mohiyatiga ko‘ra “juft elementli” yoki “qo‘sh elementli” tinish belgisi deb ham yuritish mumkin.

Bir elementli tinish belgilari tarkibi jihatidan qismlarga ajralmaydi. Ular shartli bir belgidan (bir grafik shakldan) iborat bo‘ladi. Ularni o‘z mohiyatiga ko‘ra sodda tinish belgilari deb yuritiladi. Ko‘p elementli tinish belgilari birdan ortiq tinish belgilarining birikuvidan tashkil topadi. Bularni qo‘shma yoki tarkibli tinish belgilari deyiladi.

Ko‘p elementli tinish belgilari tarixan ikki va undan ortiq shartli belgidan (shakldan) tashkil topgan bo‘lib, hozirgi kunda bir grafik belgi sifatida qaraladi. Masalan: ikki nuqta nuqtaning vertikal usuldagi kombinatsiyasi asosida (ikkita nuqtaning birikuvi zaminida) vujudga kelgan, ya‘ni [:]; ko‘p nuqta nuqtaning gorizontal usuldagi kombinatsiyasi asosida (uchta nuqtaning birikuvi zaminida) paydo bo‘lgan, ya‘ni [...]; nuqtali vergul nuqta va vergulning qo‘shiluvchi asosida tug‘ilgan, ya‘ni [;]. Bunda vergul va nuqta ustma-ust qo‘yilgan. Qavs ham ikki elementdan iborat bo‘lib, uning birinchisi “ochiluvchi qavs”, ikkinchisi “yopiluvchi qavs” deb yuritiladi. “Yopiluvchi qavs” ba‘zan “yarim qavs” ham deyiladi va numerativlarni bildiruvchi raqam hamda harflardan so‘ng qo‘llanadi. So‘roq, undov va qo‘sh tirnoqlarning tarkibi yanada murakkabroq. So‘roq belgisi ham, undov belgisi ham ikki elementdan iborat. Ma‘lumki, “undov belgisi lotincha lo - undov so‘zidan kelib chiqqan bo‘lib, unga nuqta (.) ning qo‘shilishidan hosil bo‘lgan”

Tinish belgilarining vazifasiga ko‘ra tasnifi.

Tinish belgilari, o‘z vazifasiga ko‘ra, uch guruhga bo‘linadi:

Chegaralovchi tinish belgilari. Bular yozma matndagi ayrim qismlarning leksik-semantik farqlanishi va ajralishini, grammatik-uslubiy chegaralanishini ularning boshlanish va tugallanish nuqtasini hamda o‘rinlashuv doirasini ko‘rsatadi. Bunga qo‘sh tirnoq, qavs (qo‘sh qavs) kabi tinish belgilari kiradi.

Ayiruvchi tinish belgilari. Bular yozma matnlarni yoki ularning qismlarini bir-biridan ajratish va muayyan qismning tugallanishini ko‘rsatish uchun xizmat qiladi: bunday ajratish logik-grammatik jihatdan bo‘ladi. Bularga nuqta, so‘roq, undov, nuqtali vergul kiradi.

Murakkab vazifali tinish belgilari. Bular yozma matn qismlarini o‘rni bilan ham ajratish, ham chegaralash, ba‘zan ham biriktirish vazifalarini bajaradi.

a) “ajratish + biriktirish” vazifasini bajaruvchilar (ikki nuqta);

b) “ajratish + chegaralash + biriktirish” vazifasini bajaruvchilar (vergul, tire);

d) fikrning bo‘linishi, qisqarishni va turli emotsiyalarni bildiruvchilar (ko‘p nuqta).

“O‘zbek tili va adabiyoti” jumalida tilshunos olimlar prof. N.Mahmudov, katta ilmiy xodimlar A.Madvaliyev, N.Mahkamov tomonidan chiqarilgan “O‘zbek tili punktuatsiyasining asosiy qoidalari”da tinish belgilari 2 turga ajratilgan holda yoritiladi: Tinish belgilarining gap oxirida qo‘llanilishi bo‘limida nuqta, so‘roq, undov va ko‘p nuqta belgilarining qo‘llanish holatlari misollar asosida izohlanadi.

Tinish belgilarining gap ichida qo‘llanilishi bo‘limida esa vergul, nuqtali vergul, tire, ikki nuqta, qavs, qo‘sh tirnoq kabi belgilarining ishlatilish holatlariga to‘xtalinadi.

Tadqiqotlarga tayangan holda aytish mumkinki, dastlab qo‘llangan punktuatsion belgilar so‘zlarni va jummalarni bir-biridan ajratish, og‘zaki nutq bilan bog‘liq bo‘lgan turli aksentema va melodikalarni ifodalash uchun qo‘llangan. Ular bugungi kunda tinish belgilari yordamida yuzaga keladigan semantik va grammatik ma‘nolarni ifodalashga xizmat qilmagan.

Mazkur maqolaning yangiligi shundaki, hozirgi o‘zbek tilshunosligida tinish belgilari haqidagi umumiy ma‘lumotlardan foydalanish uchun bir nechta tilshunoslikka oid kitoblardan izlashimiz yoki internet ma‘lumotlarini ko‘rib chiqishimiz kerak bo‘lar edi. Bu albatta ko‘p vaqt talab qiladi. Ushbu maqolada men tinish belgilarini turlarini sanab o‘tdim. Bu albatta foydalanuvchi uchun biroz yengillik bo‘ladi degan umiddaman.

REFERENCES

1. Alimuhammedov R. Qadimgi turkiy bitiklarda punktuatsiya va matnni anglash uchun ishlatilgan ishoralar haqida Xorijiy filologiya. 1-son. –Toshkent, 2016
2. Abdurahmonov G‘., Punktuatsiya o‘qitish metodikasi, T., 1968; Nazarov K., O‘zbek tili punktuatsiyasi, T., 1976.